

Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei

A magyar iskolatörténetírás klasszikus alakja, Fináczy Ernő lelkiismeretes alapossággal tárta fel az 1777-i Ratio Educationis — a magyar neveléstörténet e nagyhatású dokumentuma — létrejöttének körülményeit, tartalmát, jelentőségét.¹ E királyi rendelkezés előírta a használandó tankönyveket is, ezekkel azonban Fináczy érdemben nem foglalkozott.

Az 1806-ban kiadott új iskolaügyi dokumentum, a Ratio Educationis Publicae, eddig még nem volt neveléstörténeti monográfia tárgya, Kornis Gyula is csak röviden foglalkozott vele nagy korszakfeldolgozásában.² Ez az új királyi rendelkezés — amely elődjéhez hasonlóan ugyancsak nagy jelentőségű a hazai iskolatörténetben, és egészen 1848-ig meghatározta a hazai tanügyet — szintén kötelezően megszabta bizonyos tankönyvek használatát, de ezek azonosítása sem történt meg eddig.

Összefoglalásunkban e két királyi tanügyi rendelkezésben szereplő tankönyveket kíséreljük meg számba venni, hangsúlyozva, hogy nem a hazai iskolák 1777—1848 közötti tankönyveit ismertetjük, hanem az 1777-i és 1806-i Ratio szövegeinek pontos értelmezéséhez szükséges tankönyvtörténeti vonatkozásokat igyekszünk feltárni.³

Ennek érdekében elsősorban azokat a tankönyveket regisztráljuk, amelyeknek szerzőit is feltüntette a két Ratio szövege.

Másodsorban azokat a tankönyveket írjuk le, amelyek csupán címükkel szerepelnek a szövegekben. Ebben az esetben megnehezítette az azonosítást, hogy nem mindig pontos címet adtak meg a Ratio szerzői; másrészt a nemzeti nyelvű címeket is természetesen latinul hozták, ezért a szövegből legtöbbször nem derül ki, hogy eredetileg milyen nyelvű a tankönyv; harmadsorban az

¹ FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I—II.* Bp. 1899., 1902. A tankönyvekről: II. 284—289., 354—358.

² KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei. I—II.* Bp. 1927.

³ A hazai tantárgy-, tankönyv- és tudománytörténeti szakirodalomban kevés érdemleges említés történik az 1777-i és 1806-i Ratio által elrendelt tankönyvekre vonatkozóan. L. például BALASSA Brunó: *A történettanítás múltja hazánkban.* Pécs 1929.; uő.: *A latin-tanítás története.* Bp. 1930.; ALSZEGHY Zsolt: *Adatok a magyarországi iskolakönyvek történetéhez.* Magyar Középiskola 1930. 109—116.; SZENTIVÁNYI Dezső: *A katekizmus története Magyarországon.* Bp. 1944.; BIRÓ Sándor: *Történelemtanításunk a XIX. század első felében.* Bp. 1960.; M. ZEMPLÉN Jolán: *A magyarországi fizika története a XVIII. században.* Bp. 1964.; SZÉNÁSSY Barna: *A magyarországi matematika története a XX. század elejéig.* Bp. 1970.; UDVARHELYI Károly, GÖCSEI Imre: *Az alsó- és középfokú földrajz-tanítás története Magyarországon.* Bp. 1973. — Egyetlen tanulmány kapcsolódik közvetlenül témánkhöz: OLÁHNÉ ERDÉLYI Mária: *Matematikai tankönyvek a két Ratio idejében.* Pedagógiai Szemle 1977. 1028—1036.

bonyolította a felderítést, hogy a Ratio megfogalmazói gyakran a törzsszövegbe oldva, abba teljesen belevegyítve közölték a címeket, tehát nem válik el a cím a törzsszövegtől, ezt rekonstruálni kellett.

Az itt felsorolt tankönyvek szinte kizárólag a királyi (tehát katolikus) iskolákban voltak használatosak.⁴ Bár az 1777-i Ratio nyomtatékosan hangoztatta, hogy az elrendelt tankönyvekben semmiféle felekezeti vonatkozásnak helye nincs (a hittannal kapcsolatban természetesen engedélyezte mindegyik felekezet számára saját tankönyveinek használatát), ennek ellenére a protestáns iskolák elutasították az 1777-ben előírt állami tankönyveket. Az 1806-i Ratióban szereplő tankönyveknél már más volt a helyzet: csakis a katolikus iskoláknak szánták ezeket (és az ortodoxok iskoláinak), a protestánsok ugyanis az 1790/91. évi 26. törvénnyel teljes autonómiát szereztek iskoláik számára, a tankönyvek tekintetében is.

A hivatalos állami tankönyvek előállítására és terjesztésére az Egyetemi Nyomda privilégiumot élvezett; az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationisban elrendelt hivatalos, állami tankönyveket illetően más hazai nyomda nem rendelkezett tankönyvkiadási joggal.

Feltáró-regisztráló munkánkban — amelynek során 1848-ig kísérvük végig a tankönyveket (néhányik ugyanis még ezután is élt) — elsősorban az Egyetemi Nyomda elég sűrű időközökben kiadott katalógusaira, valamint az Országos Széchényi Könyvtár, illetőleg a budapesti Egyetemi Könyvtár könyvanyagára támaszkodtunk.

Tankönyvek a középszintű iskolák számára 1777-ben

Az 1777-i Ratio Educationis a három osztályos kisgimnázium, valamint az erre épülő két osztályos gimnázium számára írta elő a kötelező tankönyveket. E két tagozatból álló „latin iskola” tehát összesen öt osztályos volt, s a tanulók 10 éves korukban kezdték el itteni tanulmányaikat.

A 130. § rendelkezik a kisgimnáziumi hittankönyvekről. A fejezet élén dőlt betűs kiemeléssel áll ez a mondat: „Enucleata religionis Christianae fundamenta pro scholis latinis in Regnis Hungariae haereditariis” (A keresztény vallás alapjainak rövid összefoglalása a latin iskolák számára Magyarországon és az örökös tartományokban). Ez a mondat — a szöveg stílusából következőleg — valószínűleg a „latin iskolák” részére megírandó magyar, illetőleg népnyelvű hittankönyv eltervezett címe latinul. Ilyen vagy hasonló című hittankönyvről azonban nem tudunk.

E paragrafus a következőket kívánja meg az új hittankönyvtől: a tananyagot három részre felosztva tartalmazza, hogy a kisgimnázium három esztendeje alatt a tanulók annak elsajátításában fokozatosan haladhassanak előre és lépésről lépésre egyre jobban elmélyülhessenek benne; a három rész koncentrikusan bővüljön, hogy így háromszor átismételhető legyen a feldolgozott anyag; foglalja magában a népiskolák számára készített s a vallás legfőbb tételeit tartalmazó katekizmust is; a tankönyv szövegének s a feldolgozás módjának világosnak, a gyermekek számára érthetőnek kell lennie.

⁴ A kor hazai iskolaügyéről l. KOSÁRY Domokos: *A kétszáz éves Ratio Educationis*. Magyar Pedagógia 1977. 373—387.; RAVASZ János: *Az 1777-i Ratio Educationis általános tantervi céljairól*. Pedagógiai Szemle 1977. 996—1014.; MÉSZÁROS István: *A magyar nevelés története 1790—1849 között*. Bp. 1968.

Egy további paragrafusból (110. §) kitűnik, hogy ezt a tankönyvet (valamint a bibliai történetek tankönyvét is) magyarul, illetőleg népnyelven kell elkészíteni.

A Ratio Educationis e rendelkezésének eredményeképpen nem egyetlen kötetből álló hittankönyv született, hanem egy három kötetes hittankönyvsorozat, amelyben tökéletesen megvalósultak a fentírt módszertani követelmények.

A kötetek címei is jól jelzik az egymásraépülést: *A kis katekizmus kérdésekkel és feleletekkel a kis gyermekeknek oktatására a tsászári és királyi tartományokban* — *Rövid sommája az öreg katekizmusnak kérdésekkel és feleletekkel az ifjúságnak oktatására a tsászári és királyi tartományokban* — *Az öreg katekizmus kérdésekkel és feleletekkel az ifjúságnak nyilván[os] és külön való oktatására a tsászári és királyi tartományokban*.

Mindhárom kötet — a kis, a közép és a nagy („öreg”) katekizmus — 1780-tól 1848-ig szerepel az egyetemi nyomda hivatalos árjegyzékeiben, s igen sok kiadásuk ismeretes.

A 131. §. egyenként sorra veszi a kisgimnázium egyes tankönyveit.

1. A kisgimnázium legnagyobb óraszámot lefoglaló tananyaga a latin nyelvtan volt, egybekötve klasszikus szerzők munkáinak olvasásával. Tankönyvről ez a Ratio utasítása: „Grammatica latina vulgaris, dum nova studiorum instituto conveniens elaboretur, usui interea servire poterit”. Tehát az addig használatban levő latin nyelvtankönyveket addig lehet tovább is tanítani, amíg a Ratio Educationis tananyagelőirányzata alapján megszerkesztett új tankönyv megjelenik.

Korábban a hazai katolikus iskolákban Emmanuel Alvarez (1526–1582) spanyol jezsuita latin tankönyveit használták, ezek a 17–18. század folyamán számtalan kiadásban láttak napvilágot Nyugat-Európában éppen úgy, mint nálunk. S ez maradt továbbra is használatban iskoláinkban, mert az 1777-i Ratio tanterve nyomán nem készült új latin nyelvtankönyv-sorozat, de még az 1806-i Ratio is az Alvarez-féle tankönyvekről beszél, mint addig — 1806-ig — használatos tankönyvekről (l. alább).

Az Alvarez-féle tankönyvsorozat első kötete a latin nyelvtant tanulni kezdő kisdiakoké volt, címe: *Institutionum grammaticarum libri primi*, s három „liber”-ből, részből állt. A könyvnek sok kiadása jelent meg az egyetemi nyomdában 1777 és 1805 között, de az egyes részeket külön könyvecskekben is gyakran kiadták.

A tankönyvsorozat második kötete: *Institutionum grammaticarum liber secundus de constructione octo partium orationis in usum mediae et supremae grammatices classium*. Ebből a második és harmadik osztály tanulói tanulták a nyolc szófajt, s ezek alapján a mondatalkotást. A századfordulóig ezt is többször kiadta az Egyetemi Nyomda.

Az Alvarez-sorozat harmadik tagja prozódia-verstan volt (*Institutionum grammaticarum liber tertius de syllabarum dimensione*), ezt — túl a kisgimnáziumon — a gimnázium „poétika”-osztályának tanulói használhatták. A „poétikai”-osztály sajátos tananyagprofilja (nevével ellentétben) a retorikai tanulmányok előkészítése volt, ezért e tankönyvet gyakran így nevezték: „Candidatus Rhetoricae”. Főként az 1790-es években jelent meg ebből a kötetből — 1777 után — több hazai kiadás.

2. A latin klasszikus szerzők műveivel kapcsolatos a következő rendelkezés: „Argumenta exercitationum et selecta autorum loca praebebunt libri trium

primarium classium, usu ad haec usque tempora recepti; nam Chrestomatia Grammaticis his classibus propria iis paulo post substituetur." A stílusgyakorlatok anyaga, illetőleg a klasszikus szerzők műveinek feldolgozandó szövegei tehát egyelőre az első három osztály eddig forgatott könyveiből veendő. (Korábban egy-egy klasszikus szerző — iskolai célra kiszemelt — műveit külön-külön kötetekben adták ki.)

A 131. §. idézett szövegének mellékmondata arra utal, hogy a jövőben szakítani kívánnak ezzel a gyakorlattal: egy szöveggyűjtemény összeállítását rendelik el, nyilván a tananyagot részletező fejezetben (116. §.) felsorolt szerzőktől vett szemelvényekből. E paragrafus azt is jelzi, hogy ez már a közeljövőben napvilágot lát.

Valóban, 1777-es évszámmal jelent meg a kisgimnáziumok és gimnáziumok számára szerkesztett szöveggyűjtemény, egy kötetben, az Egyetemi Nyomdában, a címe: *Chrestomatia ex optimis linguae latinae autoribus concinnata in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum*. A kötetnek 1777–1782 közötti öt kiadásáról tudunk.

3. Ugyancsak munkában volt 1777-ben a számtankönyv és a mértankönyv, ezeket ekkor „már írják s a következő tanévben napvilágot látnak”: „Pro Arithmetica et Geometria liber jam componitur intra decursum proximi anni scholastici publici juris futurus” — olvasható a 131. §-ban.

A számtankönyv címe: *Institutiones arithmeticae in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*. A tankönyvet — amely három részből áll — 1777-től az 1840-es évekig számtalan kiadásban jelentette meg az Egyetemi Nyomda; a három részt együtt is, az egyes részeket külön-külön is.

A mértankönyv címlapján ez áll: *Elementa geometricae practicae in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*. 1778-tól 1805-ig többször kiadták.

4. A természetrajz tankönyvére vonatkozik a 131. §. következő pontja: „Pro historia naturali aeque proxime libellus scholis accommodatus elaborabitur.” A szerző hamarosan elkészült munkájával, s a három részből álló tankönyvsorozat ezt az összefoglaló címet kapta: *Elementa historiae naturalis in usum scholarum grammaticarum et gymnasiorum*.

Az első kötet állattan (Pars I. complectens regnum animale), a második növénytan (Pars II. complectens regnum vegetabile), a harmadik kötet pedig ásványtan (Pars III. complectens regnum minerale). Mindhárom kötet első kiadása 1778-ban jelent meg a budai Egyetemi Nyomdában, amelyet 1790-ig még további öt kiadás követett, legalábbis ennyiről tudunk.

5. Ezután a bibliai történetek tankönyvének említése következik: „Pro notitia historiae biblicae delectus jam est autor, qui hoc opus maturet; interea usui sit libellus, qui haecenus in usu fuit.”

A felkért szerző magyar nyelvű tankönyvét az Egyetemi Nyomda már 1777-ben kihozta *Az ó és új testamentomi szent Historiának summája az iskolák számára* címmel. Ettől kezdve 1848-ig folyamatosan hirdették a könyvkatalógusok.

6. Az eddigiektől eltérő megoldást választottak a Ratio szerzői a földrajz-könyv tekintetében: „Geographia, dum novum opus condatur, Beliana, ejusque supplementum in promptu est, potestque in scholas cum earum initio induici.” Amíg tehát e tantárgyból meg nem írják az új tankönyvet, addig használható „a kiegészítéssel ellátott Bél-kötet”.

Előzőleg, a 124. §. Bél Mátyás e könyvének 1767-i kiadását ajánlja a tanároknak: „... Mathiae Bel compendium Hungariae Geographicum in quatuor partes divisum, et Posonii denuo recursum anno 1767, usui esse posset, uti et mappae duodecim Comitatum adjectae operi ejusdem (quod continuationem multis de causis mereretur).”

E tantárgyból a kisgimnáziumokban a királyi Magyarország földrajzát tanítják, nyilván ezért tartották alkalmasnak a Ratio szerzői ezt a könyvet. A *Compendium Hungariae Geographicum, ad exemplar Notitiae Hungariae novae historico-geographico Matthiae Bel* című kötetet Bél Mátyás kéziratpéldányai alapján — Bél 1749-ben bekövetkezett halála után — rendezték sajtó alá, s első ízben 1753-ban jelent meg Pozsonyban. A könyv négy részében Magyarország földrajzát a négy magyarországi kerület keretei között tárgyalja.

A könyv megnevezése körül azonban valami zavar van. A 124. §. a *Compendium Hungariae Geographicum*-ot, annak 1767-i új kiadását említi, a 131. §. fentebb idézett mondatában viszont így szerepel: „Geographia Beliana, ejusque supplementum”. A könyv 1767-i kiadása azonban nem tartalmazza a „kiegészítés”-t, az csak az 1777-i kiadásban található (erről l. a gimnáziumi tankönyvek között).

Ezenkívül a *Compendium* 1767-i kiadásában csak egyetlen térkép található: Magyarországé, ez feltünteti a négy kerületet, s ezeken belül a megyék határait. A *Compendium* első, 1753-i kiadása öt térképet tartalmaz: Magyarországot, valamint külön-külön a négy kerületét.

Amire a 124. §-ban a Ratio szövege utal, az valószínűleg Bél Mátyás eredeti műve, amely *Notitia Hungariae novae historico-geographica* címmel 1735—1742 között jelent meg Bécsben. Ez 12 vármegye leírását hozza 12 megyetérkép kíséretében. E mű nagyobb része azonban kéziratban maradt, bizonyára erre utal a Ratio-szöveg idézett megjegyzése: „folytatást érdemelne”, ti. a nyomtatásban való megjelentetést.

Nehéz szabadulni a gondolattól: mintha a Ratio megszövegezői nem tudták volna, hogy a „Geographia Beliana” több, anyagában egymástól jelentősen különböző kiadás-változatot jelent.

A Bél Mátyás kéziratai alapján készült *Compendium Hungariae Geographicum* az említett három kiadáson kívül megjelent még 1779-ben és 1792-ben is.

7. Új tankönyvet kell készíteni a 131. §. szerint Magyarország történetének tanításához is: „Historia Hungariae elaborabitur; quod dum fiat, ea ex hactenus probatis deligent Magistri, quae unicuique classi propria sunt.” A kísérő megjegyzés már az előzőekből ismert: addig, míg az új tankönyv elkészül, a tanárok az egyes osztályok saját tananyagát az addig használt tankönyvekből merítsék. (Az 1777-i Ratio szerint a magyar történelem a kisgimnázium második és harmadik osztályában tanítandó.)

Egy korábban kiadott tankönyvsorozatra történik itt utalás. A jezsuiták hazai iskoláiban az 1730-es években kezdődött el a rendszeres történelemtanítás. A jezsuiták iskolarendszerében a kisgimnáziumi és gimnáziumi tagozat összesen hat osztályt foglalt magában (4 + 2), s részükre hat kis kötetben adták ki Nagyszombatban a történelmi tankönyvek sorozatát, Maximilian Dufrene munkáját, *Rudimenta historica sive brevis facilisque methodus juventutem orthodoxam notitia historica imbuendi* címmel, 1731-ben. A sorozatot 1773-ig ugyanitt még kilenceszer, Kassán kétszer, Egerben, Budán és Kolozsváron egyszerez-egyszerez kiadták.

A sorozat negyedik és ötödik tagja a világ országainak történetét adja („De regnis, aliisque orbis provinciis”), s ebben található Magyarország története is.

Arról nincs tudomásunk, hogy az 1777-i Ratio Educationis nyomán magyar történelmi tankönyv készült volna, s ez — mint hivatalos kiadvány — az Egyetemi Nyomdában megjelent volna.

8. A 131. §. végül a görög nyelvtanról intézkedik: „Pro Graeca lingua, Grammatica Patavina, quae omnium manibus dudum teritur, estque facile parabilis, adhibebitur.” Vajon mi ez a „Grammatica Patavina”, amely — mivel már régóta mindenkinek a kezeügyében van, és könnyen beszerezhető, továbbra is tanítandó a kisgimnáziumban?

A tankönyv Antonius Sandinus munkája, címe: *Compendiosa graecae grammatices institutio in usum Seminarii Patavini*, tehát a padovai iskola számára készült. A budai Egyetemi Nyomda is többször kiadta a 18. század második felében, utoljára 1818-ban („olim edita, nunc novis curis emendata et aucta”), ezt még a nyomda 1841-i árjegyzéke is hirdette.

* * *

A latin iskola magasabb tagozata, a gimnázium két osztálya számára előírt tankönyveket az 1777-i Ratio Educationis 159. §-a sorolja fel.

1. Különös módon itt nem esik szó a poétikai és retorikai tankönyvekről, jöllehet a poétika és a retorika e két osztály legfőbb tananyaga volt. A 144. §. viszont megemlíti, hogy a tananyag „e libro in scholis his recepto, dum alius opportunior conscribatur; deinde tradentur excerpta quaedam ex Horatio Tursellino de particulis latinae orationis, diligenterque percurrentur.”

Egyrészt tehát a korábbi tankönyvek maradtak továbbra is használatban: nyilván Alvarez — már említett — prozódiaja mellett a szintén jezsuita Cyprianus Soarez (1548–1617) retorika-tankönyve, az *Artis Rhetoricae libri tres*, amely korábban a jezsuita gimnázium e két osztályának teljes anyagát tartalmazta. Ez utóbbit is a 18. század folyamán az Egyetemi Nyomda számtalan kiadásban jelentette meg a katolikus gimnáziumok számára, de több 1777 utáni kiadásáról is van tudomásunk (1779., 1780., 1792., 1798.).

A 144. §. idézett mondata egy segédkönyvet is megemlít a gimnáziumi latin-tanítás számára: néhány fejezetet fel kell dolgozni Horatius Tursellinus könyvéből, amelynek ez a címe: *A latin beszéd részecskéi*.

Ez a gyakorlókönyv a szófajok („beszédrészek”, partes orationis) gyakorlására szolgál: szófaj-példák betűrendbe szedett gyűjteménye, klasszikus szerzők műveiből vett idézet-példákkal. De nem szerepel benne a két alapvető, legtöbb gyakorlást igénylő „nagy” szófaj: az ige és a névszó (hiszen ezeket már az évek során alaposan begyakorolták), ezért van a címben a „pars” kicsinyített formában: *Particulae latinae orationis collectae et a Jacobo Facciolato in Seminario Patavino purgatae et auctae*.

Horatius Tursellinus (Orazio Torsellini) itáliai jezsuita műve, illetőleg ennek padovai változata a 18. század folyamán számos kiadásban megjelent Nyugat-Európában. Első hazai kiadása az egyetemi nyomdában a Ratio nyomán jelent meg 1777-ben a fent írt címmel, majd azután még 1781-ben is kiadták.

A latin stílusgyakorlatok anyagára vonatkozik a 159. §. következő utasítása: „Pro stylo latino servient auctores hactenus in scholis recepti; Chrestomatia tamen nova his subrogabitur.”

Az utánzandó latin klasszikus szövegek (hiszen ez a stílusgyakorlatok lényege) az elkészítendő új szöveggyűjteményben kapnak helyet. Nem más ez, mint a 131. §-ban is említett *Chrestomatia*, amely egyetlen kötetben tartalmazza a tárgyalandó szemelvényeket a kisgimnázium és a gimnázium tanulói számára.

2. A latin nyelvi-irodalmi tanulmányok szerves része a gimnáziumban a római régiségtan, amelynek tankönyvéről a 159. §. így rendelkezik: „Pro Notitia Antiquitatum Romanorum Nieupoort, qui exstat passim venalis”.

Sokhelyütt megvásárolható tehát hazánkban Willem Hendrik Nieupoort németalföldi szerző már régóta ismert műve, a *De ritibus veterum Romanorum* Első kiadása 1712-ben jelent meg Utrechtben: hazánkban először Budán adták ki 1748-ban. Címváltozata: *Rituum, qui olim Romanos obtinuerunt succincta explicatio, ad intelligentiam veterum auctorum facili methodo conscripta*.

Nieupoort e régiségtanának 1777—1799 közötti öt hazai kiadásáról tudunk.

3. Ugyanebbe a latin nyelvi-irodalmi tananyaggyűjtésbe tartozott a mitológia is, oktatása a következőképpen történjen a 159. §. szerint: „Mythologiam primo praeberere possunt, qui fuere haecenus vulgares, deinceps Mythologia Holliana notis et supplementis illustrata, proximeque in Typographeo Universitatis recudenda adhibebitur.”

Ez a „Mythologia Holliana” nem más, mint Philippus Josephus Holle munkája, amelyet nálunk első ízben 1750-ben adták ki Budán, „in usum gymnasiorum”. Nyilván ezt nevezi a szöveg „eddig használt” mitológia-tankönyvnek. A jegyzetekkel és függelékkel ellátott új kiadás — amelyet a Ratio szövege itt kilátásba helyez — 1778-ban jelent meg az Egyetemi Nyomdában, *Mithologia seu fabulosa deorum historia, traducta e Germanico, notis et supplementis illustrata in usum regionum gymnasiorum per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas* címmel (akárcsak 1750-ben). 1806-ig követhetők tovább az egyetemi nyomda új kiadásai.

4. Az előzőekhez részben hasonló, részben eltérő a 159. §. szövegében a logika-tankönyvre vonatkozó rész: „Pro Arte cogitandi Logica Ebertiana serviet interim, dum alter quidam autor novum opus excudat”.

Nem történik tehát említés arról, hogy e „Logica Ebertiana” korábban is használatos lett volna hazai iskoláinkban; ezt a tankönyvet ideiglenesen a Ratio kívánta bevezetni az oktatásba. Az kétségtelen, hogy Johann Jakob Ebert munkája e könyv, amelynek azonban csak német nyelvű változatát ismerjük: *Kurze Unterweisung in den Anfangsgründen der Vernunftlehre*. Első kiadása 1773-ban jelent meg Frankfurt-Lípcse helymegjelöléssel. Hazai kiadásáról nincs tudomásunk. Valószínű, hogy e könyvnek nem volt latin nyelvű változata.

Ebert e logika-tankönyve azonban csak addig használható — az idézett előírás szerint —, „amíg egy másik szerző ki nem dolgozza az új tankönyvet”. Ez nem sokáig váratott magára, mert már 1778-ban megjelent az új tankönyv, *Elementa artis cogitandi in usum gymnasiorum et grammaticarum scholarum per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*.

Sok kiadása került ki az Egyetemi Nyomda sajtója alól nemcsak az 1780-as és 1790-es években, de a 19. század első évtizedeiben is, mivel az 1806-i Ratio Educationis rendelkezése szerint továbbra is ezt a tankönyvet kellett a gimnáziumokban tanítani. Még az 1840-es évek könyvjegyzékeiben is hirdette az Egyetemi Nyomda.

5. A számtankönyv tekintetében így szól a rendelkezés: „Pro Mathesi Büschii Tentamen Mathematicum in usum et oblectamentum vitae civilis, cui libro proxime succedet alius, qui sub incude est.” A szöveg tehát a *Tentamen Mathematicum in usum et oblectamentum vitae civilis* (Kísérleti matematika a polgári élet hasznára és gyönyörűségére) című tankönyv tanítását írja elő. Korábban, a 138. §-ban ugyanennek a könyvnek ez a címe: *De Mathesi in utilitatem et commodum vitae civilis* (A polgári életben szükséges és kellemes matematika).

A szerző: Johann Georg Büsch (1728–1800) hamburgi gimnáziumi matematikatanár, későbbi kiváló közgazdász. Gyakorlati célú összefoglaló munkája német nyelvű, címe: *Versuch einer Mathematik zum Nutzen und Vergnügen des bürgerlichen Lebens*. Első kiadása 1773-ban, második kiadása 1776-ban jelent meg Hamburg-Lipce helymegjelöléssel. A könyv első fele rövid aritmetika-, geometria- és algebra-összefoglalás, második része pedig gyakorlati mechanika.

A Ratio idevonatkozó idézett szövegében is szerepel a megjegyzés: „e könyvet a közeljövőben felváltja egy másik, amely már sajtó alatt van”. A kisgimnáziumnál már említett, három részből álló számtankönyv ez (*Institutiones arithmeticae in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*), amelyet 1777-től a 19. század közepéig nagyon sokszor kiadtak.

6. A Ratio kiadásakor, 1777-ben új könyv volt készülöben fizikából is: „Pro Physica ex hactenus editis variis Physices Elementis aliquod, dum latinum opus succedat, poterit esse usui.” Amíg tehát az új latin fizika-tankönyv megjelenik, használhatók az addig kézben levő, elemi fizikatananyagot tartalmazó könyvek; e megfogalmazásból arra következtethetünk, hogy német fizikakönyvek használatára utal itt a szöveg. Más, *Elementa Physices* című tankönyvet korábbról nem ismerünk.

Az új tankönyv hamar megjelent: *Faciliora physicae elementa in usum gymnasiorum per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas* címmel, 1778-ban. Tudunk 1793-i kiadásról is.

7. Lakonikus tömörségű a 159. §-nak az egyháztörténeti és az egyetemes történeti tankönyvre vonatkozó közlése: „Pro Historia Ecclesiastica, usitatus hactenus Rhetorum historicus; pro historia vero Caesarum a Rudolpho I. is, quo usae sunt hactenus scholae, serviet, utriusque suo tempore novus subrogabitur.”

A kisgimnáziumnál már említett — sok hazai kiadásban megjelent *Rudimenta historica* című — történelem-tankönyvsorozatról van itt is szó, amely a korábbi hat osztályos jezsuita gimnázium-struktúrájának megfelelően mindegyik osztály számára tartalmazott egy-egy könyvet.

A tankönyvsorozat hatodik kötete az „Epitomen historicae ecclesiasticae complectens” vagyis a katolikus egyház története, ez a hatodik — azaz retorikai — osztály tanulói számára szól, erre vonatkozik a fenti szövegben az „usitatus hactenus Rhetorum historicus (liber)” kifejezés (a rétorok osztályának eddig használt történelemkönyve), ez tanítandó továbbra is, az 1777-i Ratio Educationis rendelkezése szerint. Ezt a könyvecskét azután 1783-ban külön is kiadta az Egyetemi Nyomda.

A 159. §. idézett mondata szerint az egyetemes történet tankönyve is a régi marad, az, „amely a császárok történetét foglalja magában I. Rudolftól kezdve”. Ez a könyv ugyanis az említett jezsuita történelem-tankönyvsorozat

III. tagja, ennek címe: „Continuatio Monarchiae Romanae”, s a római császárok történetét tartalmazza a következő tagolásban: IV—V. századi nyugat-római császárok; V—VIII. századi kelet-európai császárok; IX—XVIII. századi német-római császárok. E kötet megfelelő részét kell tehát továbbra is tanítani.

Új egyháztörténeti és egyetemes történeti gimnáziumi tankönyv elkészültéről nincs tudomásunk ebből az időből.

8. E paragrafus szerint nincs szükség új gimnáziumi földrajz-tankönyvre: „Pro Geographia Supplementum Belianum dabitur in omnium manus ipso scholarum principip”. Tehát a tanulók kezébe a Bél-könyv kiegészítését (Supplementum Belianum) kell adni.

E kötet törzsanyaga nem más, mint az 1777-i Ratio Educationis 124. §-ában említett „Compendium Hungariae Geographicum”, amelyhez terjedelmes kiegészítés csatlakozik, minden bizonnyal Bél Mátyás kéziratai alapján készült ez is. A kiegészítésben Szlavónia, Horvátország, Dalmácia, továbbá Galícia és Lodomeria (ez utóbbi két terület 1772-től állt Habsburg-fennhatóság alatt), valamint Erdély földrajza szerepel. Tulajdonképpen önálló mű ez a kiegészítés, a címe: *Compendiolum regnorum Sclavoniae, Croatiae, Dalmatiae, Galliciae et Lodomeriae magnaue principatus Transilvaniae geographicum, supplementis et notis brevibus illustratum*. Első ízben 1777-ben jelent meg, Pozsony-Kassa helymegjelöléssel, a Bél-féle „Compendium”-mal együtt. Későbbi kiadásai is azzal egybekötöttek: 1779., 1792.

9. Ugyancsak az idézett paragrafus írja elő, hogy a természetjog és a hazai jog gimnáziumi oktatását új tankönyv alapján kell elkezdni: *Pro Jure Naturae et Notitia Juris domesticæ componetur opus fini praestituto, Gymnasiusque congruum*. Az új tankönyv 1778-ban látott napvilágot a budai Egyetemi Nyomdában a következő címmel: *Institutio elementorum juris naturalis in usum gymnasiorum et scholarum grammaticarum per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*. 1805-ig számos kiadást jelent meg.

10. Utoljára itt is a görög nyelv tanításáról esik szó: „Pro Graeca Collectiones autorum Graecorum Viennae editae facile possunt, utiliterque adhiberi”. Görög klasszikus szerzők műveiből vett több kötetes szemelvénygyűjtemény lehet ez a *Collections autorum Graecorum* címmel jelölt mű, amelyet Bécsben adtak ki. Példányt azonban nem ismerünk belőle.

11. Az 1777-i Ratio Educationis nem beszél a gimnáziumi hittankönyvről. A 136. §-nak ugyan ez a címe: „De institutione Doctrinae Christianae”, de ez a hittanoktatás a diákok számára mondott vasárnapi és ünnepnap i prédikációt jelentette. Külön hittanórát a gimnáziumi osztályok számára nem rendeltek, ezért nem volt szükség hittankönyvre sem.

Az új hivatalos állami tankönyvek szerzőit nem tüntették fel a kötetek címlapjain. Fináczy Ernő kutatásaiból tudjuk, hogy Makó Pál írta a számtankönyvet és a mértanoknyvet, Piller Mátyás a természetrajzot, Molnár János a bibliai történeteket és a latin szöveggyűjteményt, Horváth János a fizikakönyvet, Handlerla Ferenc a logika-tankönyvet, Lakits György pedig a jogi ismeretek elemeinek tankönyvét.

* * *

Érdeemes regisztrálni az 1777-i Ratio Educationisban előírányzott néhány további tankönyv létrejöttét is.

A 131. §. új latin nyelvtankönyveket helyezett kilátásba a kisgimnázium osztályai számára. Az itt oktatott Alvarez-féle kötetek kiküszöbölése, valamint II. József németesítő nyelvtörvényének érvényesítése érdekében 1787-ben az Egyetemi Nyomda kihozta Ignaz Felbiger németül írt kétkötetes latin nyelvtankönyvét, címe: *Anleitung zur lateinischen Sprache zum Gebrauche der studierenden Jugend im Königreich Ungarn und den damit verbundenen Staaten*. Ez a tankönyv 1789-ben még egy kiadást ért meg.

E tankönyvhöz csatlakozva egy német nyelvű régiségtan is megjelent — Nieupoort műve alapján — az egyetemi nyomdában 1788-ban: *Auszug von den Sitten und Gebräuchen der alten Römer zum Gebrauche der studierenden Jugend in dem Königreich Ungarn und den damit verbundenen Staaten*.

Makó Pál latin nyelvű kisgimnáziumi és gimnáziumi számtankönyve is — nyilván e németesítő program eredményeképpen — napvilágot látott németül 1788-ban az Egyetemi Nyomdánál e címmel: *Rechenkunst zum Gebrauche der Gymnasien und Grammatischen Schulen in dem Königreich Ungarn und den damit verbundenen Provinzen*.

A 144. §. új gimnáziumi retorika-poétika tankönyv megírásának szükségességét jelezte. Ennek megvalósulásáról ugyancsak egy évtized elteltével van híradásunk: 1787-ben jelent meg az Egyetemi Nyomdában a gimnázium két osztálya számára a kétkötetes *Institutiones ad eloquentiam* című latin nyelvű tankönyv.

Első kötetének címe: *Pars prior institutiones oratorias complectens ad usum scholarum Regni Hungariae et provinciarum eidem adnexarum*. A kötet retorikai elméleti törzssanyaga után gazdag szöveggyűjteményt is tartalmaz, majd pedig német nyelvű retorikai példákat közöl, ezek között — mintaanalízis kíséretében — J. Sonnenfels terjedelmes beszédét, amelyet 1762. május 13-án mondott el Mária Terézia születésnapján.

A másik kötet (*Pars posterior institutiones poeticas complectens ad usum scholarum Hungaricarum*) ugyancsak tartalmaz szöveggyűjteményt, ezenkívül görög-római mitológiát; ez után német nyelvű német költészettant, számos kortársi költői szemelvény kíséretében (főként Lessing, Gessner, Kleist, Klopstock műveiből vett idézetekkel).

E kétkötetes gimnáziumi elokvencia-tankönyvnek csak erről az egyetlen kiadásáról tudunk.

A 159. §. korábbi bécsi kiadású görög kresztomátia gimnáziumi tanulmányozását írta elő. E könyv helyébe az Egyetemi Nyomda 1789-ben hozott ki egy görög szemelvénygyűjteményt, a következő címmel: *Institutionum grammaticarum linguae Graecae pars altera. Continens supplementa grammatica, chrestomathiam Graecam, lexicon hermeneutico-analyticum. In usum juventutis provinciarum Hungariae*. A kötet első része nem jelent meg, nyilván nem volt rá szükség, mert a „Grammatica Patavina” jól megfelelt céljának.

Horváth János korábbi, 1778–1793 között használt gimnáziumi fizikakönyvét átdolgozta és megbővítette, ezt az Egyetemi Nyomda 1794-ben jelentette meg *Summarium elementorum physicae, cum primis in usum gymnasiorum per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas* címmel. Ismerjük a könyv 1798-i kiadását is. Ez utóbbit még az 1830-as években is hirdették a nyomdai árjegyzékek.

Az 1798-i évben merült fel annak szükségessége, hogy vezérfonalat adjanak a vasárnapi gimnáziumi hitoktatás számára. Ezt a következő könyv foglalta magában (amely címében a lebonnyoltítás módját is jól megvilágítja): „*Doctrina*

Christiana, ante meridiem diebus dominicis methodo concionis et insinuatione questionum exposita, post meridiem diebus iisdem methodo catechismi et propositione questionum exponenda."

Tankönyvek az akadémiák számára

Az 1777-i Ratio Educationis az akadémiai tagozat tankönyveiről nem rendelkeztetett tételszerűen, úgy, ahogyan ezt megtette a kisgimnázium tankönyveivel kapcsolatban. A törzsszöveg azonban néhány helyen említ bizonyos műveket, amelyeknek az előadások vezérfonalául kell szolgálniuk.

A 186. §-ban az az előírás olvasható, hogy a jogi fakultáson az első év első felében a természetjogot és a közjogot Martini tételei alapján kell tanítani: „... Jus Naturae, publicum Universale, ac Gentium juxta Positiones Cl. Martini . . . sit pertractandum.”

A kiváló felvilágosult államférfi, a bécsi egyetem jogászprofesszora, Karl Anton Martini (1726—1800) két művét fedi e megjelölés, mindkettő hosszú pályát futott be a hazai akadémiákon.

Martini természetjogi tankönyve először 1772-ben jelent meg Bécsben *Positiones de lege naturali in usum auditorii Vindobonensis* címmel. A könyvet Kolozsváron is kiadták 1777-ben, azután pedig Budán az Egyetemi Nyomda is megjelentette 1795-ben, majd 1800-ban is *De lege naturali positiones in usum academiarum Hungariae* címmel.

A könyv német nyelvű változata többször is megjelent Bécsben *Lehrbegriff des Naturrechtes* címmel; sőt lefordították magyarra is *Martini természet törvényéről való állításainak magyarázatja* cím alatt. Fordította és kiadta Dienes Sámuel Bécsben 1792-ben.

Martini közjogi tankönyvének címe: *Positiones de jure civitatis in usum auditorii Vindobonensis*, első kiadása 1773-ban jelent meg Bécsben, amelyet számos további kiadás követett. Ebből is készült német változat (*Allgemeines Recht der Staaten*) ugyancsak több kiadásban. Martini e tankönyvét latin nyelven az Egyetemi Nyomda 1795-ben adta ki „in usum academiarum Hungariae”.

Ugyanezen a tagozaton kell oktatni az ún. kamarai tudományokat, amely a közigazgatást, a kereskedés-tant és a pénzügytant foglalja magában. Ezt az előírást a 188. §. tartalmazza, a fejezet címe: „De ordinaria institutione politiae, commercii et rei aerariae”. E tananyagra vonatkozólag olvasható e fejezetben a következő: „Quod ad libros attinet, in Politia, commercio, et rei aerariae serviet interea opus Cl. Sonnenfelsii, dum aliud scopum idoneum elaboretur.”

A neves felvilágosult állam- és jogfilozófusnak, Joseph Sonnenfels (1732—1817) bécsi professzornak nyilvánvalóan arról az alapvető művéről van itt szó, amely az 1760-as évektől kezdve az 1820-as évekig számos kiadásban jelent meg németül „*Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft*” címmel. Eleinte a hazai akadémiákon is bizonyára e német nyelvű változatot használták, mivel csak a századforduló után fordították le latinra s adták ki Pozsonyban először 1807—1808-ban, majd 1823-ban, három kötetben, *Principia politiae, commercii et rei aerariae* címmel. Ugyancsak 1808-ban Pozsonyban egy ilyen című változat is napvilágot látott: *Politicarum institutionum adumbratio summaria, excerpta e Principiis Politiae, Commerciorum et Rei Aerariae a Jos. Sonnenfels.*

Szintén ezen a tagozaton oktatták a különféle termelési ágazatok ismeretét (notitia artium et opificiorum). Ennek oktatásához a következő műveket ajánlja a Ratio Educationis 188. §-a: „Pro notitia artium, opificiorum, etc. Ex Justi Theatro artium et opificiorum tomis XIII. in 4to. item e Dictionario portatili artium et opificiorum; illo Germanice, hoc Gallice edito institutiones suas depromere Doctor poterit”.

Mindkét mű tehát latin címmel szerepel a szövegben, jóllehet az első német (*Theatrum artium et opificiorum*), a második pedig francia (*Dictionarium portatile artium et opificiorum*) nyelvű.

Johann Heinrich von Justi (†1771) munkájának szövege német, címe: *Schauplatz der Künste und Handwerke*, Berlinben jelent meg 1762–1765-ben (a fent idézett Ratio-szövegtől eltérően négy kvart formátumú – kötetben). A mű címlapján ez is olvasható: „verfertiget von den Herren der Akademie der Wissenschaften zu Paris”, ebből arra következtethetünk, hogy az eredeti kötetet franciául írták, s az idézett Ratio-szövegben párhuzamosan megadott másik cím („Dictionarium . . .”) valószínűleg azt jelzi.

Az egyetemes történelem e tagozaton folyó oktatásához a Ratio Educationis 189. §-a pontosan megnevezi az előadások alapjául szolgáló művet: *Historia celebriorum hodie Europae Provinciarum adumbrata a Godefrido Achenvallio*.

Az itt szereplő könyv szerzője Gottfried Achenwall (1719–1772), s maga a mű — bár az idézett szöveg latinul nevezi meg címét — német nyelvű: *Geschichte der heutigen vornehmsten europäischen Staaten im Grundrisse*. E címen első kiadása 1759-ben jelent meg, majd 1764-ben és 1773-ban is kiadták, mindháromat Göttingenben.

Ugyanennek a paragrafusnak a végén olvasható: „Pro explananda historia Provinciarum Europearum usui interea esse poterit Achenvallius; pro universalis vero opus Gattereri una cum Tabellis synchronisticis Viennae editis”. Az európai országok tehát Achenwall említett művéből tanítandók, az egyetemes történelmet viszont Gatterer könyvéből. Minden valószínűség szerint Johann Christoph Gatterer (1727–1799) e művére történik itt hivatkozás: *Abriss der Universalhistorie nach ihrem gesamten Umfangs, von Erschaffung der Welt bis auf unsere Zeiten*. Ennek első kiadása 1765-ben, második kiadása 1773-ban jelent meg Göttingenben. Ugyanitt e könyv latin nyelvű változata is napvilágot látott 1766-ban, majd 1769-ben *Synopsis historiae universalis* címmel.

Nem tudjuk, hogy a szinkronisztikus táblázatok — amelyeknek igen nagy jelentőséget tulajdonít az oktatásban az 1777-i Ratio Educationis — itt említett bécsi kiadása mikor jelent meg. Érdeemes azonban ezzel kapcsolatban Gatterer egy másik művét is regisztrálnunk: *Einleitung in die synchronistische Universalhistorie zur Erläuterung seiner synchronistischen Tabellen*. Ez is Göttingenben jelent meg, 1771-ben.

Több tankönyvemlítés az 1777-ben kiadott Ratio Educationis szövegében nem található.

Tankönyvek a középszintű iskolák számára 1806-ból

Az 1806-i Ratio Educationis Publicae egy osztállyal megnövelte a kisgimnáziumot, ez a tagozat tehát négy osztályossá vált (kilenc éves korában léphetett ide a kisdíák); a gimnázium változatlan két osztályával együtt

tehát összesen hatosztályos lett a középszintű („latin”) iskola, s ilyen maradt egészen 1849-ig.

Az 1806-i királyi rendelkezés szövege osztályonként tárgyalja a szükséges tankönyveket.

A kisgimnázium első, legelső osztályának tankönyveiről a 70. §. rendelkezik.

„a) *Catechismus proprius. b) Historia Biblia confirmandis illustrandisque Religionis Christianae dogmatis adcommodata.*” Elsőként tehát a hittan-tantárgy került szóba: ehhez a saját felekezetnek megfelelő katekizmus, valamint a — keresztény vallás alap-tételeinek bizonyítása és elmélyítése céljából feldolgozott — bibliai történeteket tartalmazó tankönyv szükséges. Az 1777 óta használatban levő magyar nyelvű kiskatekizmus, valamint *Az ó és új testamentomi szent Historiának summája az oskolák számára* alapján tanították továbbra is, ezeket az Egyetemi Nyomda a 19. század közepéig változatlanul újabb kiadásokban terjesztette.

„c) *Exemplaria Calligraphiae*” vagyis a „szép” írás mintalapjai. Ezek már szerepeltek az 1777-i *Ratio Educationis*ban is a kisgimnáziumokkal kapcsolatban.

E mintalapokat az egyetemi nyomda katalógusai mindig hirdették (pl. 1784-ben: „*Deutsche, Lateinische und Ungarische Vorschriften, in Kupfer gestochen, per Exempl. 2 kr.*”).

„d) *Aluari Principia Linguae Latinae recognita, et emendata, restumque in ordinem redacta; seu Institutionum Grammaticarum Liber primus*”. A latin nyelvtanról szól ez a passzus. A második helyen említett cím (*Institutionum grammaticarum liber primus*) az 1777-i kisgimnáziumi latin tankönyveknél már említett Alvarez-sorozat első kötetét nevezi meg. Ez az első kötet három részből áll, s az első részt külön is kiadták az egész 18. századon keresztül, 1777 után is, ilyen címen: *Principia seu rudimenta grammatices, libri primi pars prior pro minoribus parvulis* címmel. Ennek egy javított és átdolgozott változatát kívánja az 1806-i dokumentum a kisgimnázium első osztályában továbbra is tanítani.

Alább bemutatásra kerül, hogy az új *Ratio* szerint a kisgimnázium többi osztályában is az Alvarez-tankönyveket kell oktatni; viszont az is kétségtelen tény, hogy 1803 után Alvarez neve alatt az egyetemi nyomdában már nem jelent meg újabb iskolai latin nyelvtankönyv.

„e) *Aritmeticae Pars prima e Latino in Vernaculum traducta.*” Ez a számtankönyv nem más, mint az 1777-ből már ismert, Makó Pál által írt *Institutiones arithmeticae*, ennek első része (e három részből álló könyvet — mint említettük — részenként is kiadták), de most ennek magyar fordítását kívánják az új *Ratio* szerzői a kisdiákok kezébe adni. Ez a magyar nyelvű számtankönyv azonban — tudásunk szerint — nem készült el.

„f) *Libellus vulgo Lectionis varia Morum praecepta complexus*”, tehát olyan olvasókönyvet (libellus lectionis) kell összeállítani, amely az illendő magatartás szabályait tartalmazza.

Minden valószínűség szerint ilyen című és tartalmú latin nyelvű könyv nem került kiadásra, 1778 és 1846 között viszont az egyetemi nyomda a népiskolák számára németül kiadta ezt a könyvet: *Lesebuch von der Rechtschaffenheit zum Gebrauche der National-schulen in dem Königreiche Ungarn und Croatien*. Magyar nyelvű változat azonban nem akadt a kezünkbe, sem a népiskolák, sem a kisgimnáziumok számára.

A kisgimnázium második osztálya számára — a 71. §. szerint — az első osztálynál említett könyvek szükségesek, ezeken kívül pedig a következők:

„a) *Chrestomathia Latina*”. Ez a latin szöveggyűjtemény nem azonos az 1777-i *Ratio*-ban említett, Molnár János által összeállított kötettel. Az 1806-i *Ratio* 55. §-ában ugyanis ez áll a kisgimnázium második osztályára vonatkozóan: „*Pro Chrestomathia Latina, quo nomine selecta Sermonis exemplaria veniunt, desumptur Sententiae quaedam morales, Adagia, Colloquia familiaria, Fabulae*”. Ez a kresztomátia tehát a „*Selecta sermonis exemplaria*” címet viseli, s ugyanezt említi az 1806-i *Ratio Educationis*ban — a szerzőt is megnevezve — a gimnázium első osztályától szóló 91. §. is.

A mű szerzője Pierre Chompré (†1760), címe: *Selecta latina sermonis exemplaria e scriptoribus probatissimis excerpta*, s első ízben Párizsban jelent meg 1745-ben. A gyűjtemény hat részből áll, amelyet három kötetbe foglaltak. Az egyes részek, illetőleg

kötetek anyaga azonban nincs szinkronban az 1806-i Ratio Educationisban az egyes osztályok számára tanulmányozásra előírányzott szemelvényanyaggal.

A Chompré-sorozatot az Egyetemi Nyomda 1786-tól kezdve sokszor kiadta, még a 19. század első évtizedében is többször megjelentették.

„b) Compendium Geographicum Hungariae post exemplar Cl. Mat. Belii auctum, et emendatum cum supplemento Regnorum Sclavoniae, Croatiae, et Dalmatiae”. Földrajzból tehát a már korábról is ismert könyv, a kiegészítéssel ellátott Bél-kötet továbbra is kötelező. Az 1777-i Ratio Educationis tankönyveinél felsorolt kiadásokon túl azonban több nem jelent meg belőle.

A kisgimnázium harmadik osztályában szükséges tankönyveket a 72. §-ban találhatjuk.

„a) Institutionum Grammaticarum Liber secundus de Syntaxi, seu constructione octo partium Orationis”. Az Alvarez-féle latin nyelvtankönyv-sorozat második tagja ez, anyaga a „syntaxis” vagyis a mondatban, a mondat szerkesztés a nyolc szófaj ismerete alapján.

„b) Chrestomathia Latina” — ez is nyilvánvaló a Chompré-szöveggyűjteményt jelenti.

„c) Historia Hungariae ad annum 1526 in compendiolum redacta ex vltimo Cel. Historiographi Georgii Pray opere”. Ennek az osztálynak a tanulói *Magyarország történelmét* 1526-ig tanulják, s „a kiváló történetíró, Pray György utolsó műve alapján” kell elkészíteni a tankönyvet (compendiolum). Valószínűleg Pray György *Historia regum Hungariae* című három kötetes munkájára céloztak ezzel a Ratio szerzői, amely 1801-ben jelent meg Budán, s első két kötetében 1526-ig tárgyalja Magyarország történetét.

A belőle készült — s az Egyetemi Nyomdában megjelent — kisgimnáziumi magyar történelem-tankönyvről azonban nincs tudomásunk.

„d) Arithmeticae Pars secunda Latina”. Számtanból tehát az „Arithmetica”-tankönyv második részét kell tanítani, de — ellentétben az első és második kisgimnáziumi osztály magyar nyelvű tankönyvből előírányzott szám-tanítással — most már a latin nyelvű tankönyvből. Makó Pál tankönyve maradt továbbra is használatban, kismértékben átdolgozva az egyetemi nyomda továbbra is folyamatosan nyomtatja, egészen a 19. század közepéig.

„e) Geographia Transilvaniae, Galliciae, et Lodomeriae e Supplemento, quod Compendio Geographico Hungariae adnectitur; item Turciae Europaeae ex Introductione Ioannis Tomka Szászky, quam Cl. Ioannes Seuerini emendauit, et auxit”. Eszerint a földrajz tanítása során két könyvből kell az előírt tananyagot meríteni. Erdély, Galícia és Lodóméria földrajza az előző osztályban is használt, „kiegészítéssel ellátott Bél-kötet” (e Supplemento, quod Compendio Geographico Hungariae adnectitur) alapján tanítandó; Törökország európai részét — vagyis a balkáni területeket — „Tomka-Szászky János „Bevezetés”-éből, amelyet Severini János javított és bővített”.

Ez utóbbi kötet teljes címe: *Joannis Tomka Szászky introductio in orbis antiqui et hodierni geographiam, in duos tomos diuisa. Plurimis in locis emendata, novisque aucta supplementis, opera ac studio Joannis Severini*. A könyv Pozsony-Kassa helymegjelöléssel először 1777-ben, majd Pozsony-Pest jelzéssel 1793-ban jelent meg. Az első kötet Európa, a második kötet Ázsia, Afrika és Amerika földrajzát tartalmazza.

S mindezek mellett szükség van a hittankönyvre (libellus religionis) is. Ez nyilvánvalóan a már korábban, 1777-ben is említett „középső” katekizmus, illetőleg a bibliai történetek tankönyve.

A kisgimnázium negyedik osztálya számára előírt könyvekről a 73. §. szól.

„a) Syntaxis Ornata, et Grammaticae Latinae Liber tertius de dimensione Syllabarum”. Latin nyelvből tehát a díszes latin nyelv mondatana (syntaxis ornata) a tananyag; ez — a szöveg nem szól róla — az előző osztály syntaxis-tankönyvében található. Ezenkívül itt kell feldolgozni a prozodiát is az Alvarez-sorozat harmadik kötetéből („Institutionum grammaticarum liber tertius de syllabarum dimensione”).

Korábban, a 62. §-ban a Ratio szerzői hangsúlyozták, hogy a prozódia a latin nyelvtan fontos része, de nem az a célja, hogy a tanulók ennek keretében az „Ars Metrica” alapján maguk is verseket írjanak, hanem hogy — a hangzók és szótagok időmértékének törvényszerűségeit megismerve — kiejtsük helyes és természetes lejtésű legyen („ut hic ex

Arte Metrica versus componatur, quam ut e regulari syllabarum mensura versus ac naturalis in enuntiationes verborum sonus procuretur”).

Az itt szereplő tankönyv teljes címe: *Ars metrica, sive ars condendorum eleganter versuum*”, szerzője Laurent de Cellières francia jezsuita. A könyv a 18. század első felében volt hazánkban népszerű; példányokat ismerünk a nagyszombati 1712-i, 1730-i, 1773-i, s a kaszai 1721-i kiadásokból. De még az 1780-i katalógusában is hirdette az egyetemi nyomda.

„b) Chrestomathia propria” — pontosabban ennek az osztálynak a „saját” szöveggyűjtemény-kötete a Chompré-sorozatból.

„c) Historia Hungariae a regimine Ferdinandi I ad nostra vsque tempora ex opere Cel. Pray, vt supra, in summarium collecta.” A magyar történelem tananyaga ebben az osztályban a mohácsi vésztől, illetőleg I. Ferdinánd uralkodásától kezdve történt események tárgyalása „napjainkig”. Ahogyan az előző osztályban történt, itt is Pray György alapmunkája felhasználásával kell megszerkeszteni a tankönyvet (summarium). A jeles történetíró fentebb említett művének harmadik kötetében tárgyalta ezt az időszakot. De ebben az esetben sincs nyomunk arra vonatkozólag, hogy ez az iskolai magyar történelemkönyvet az Egyetemi Nyomda kiadta volna.

„d) Institutionum Arithmeticae pars tertia”, vagyis *számtanból* az ismert, Makó-féle sorozat harmadik kötetét kell tanítani.

„e) Pro Geographia Prouinciarum, quae Classi huic sunt addictae, seruire potest Szászky Introductio ante indicata, et supplementis auctae”. Földrajzból tehát azoknak az országoknak a földrajzát, amelyet a tanterv erre az osztályra előír, az előző osztályban említett könyvből, Tomka-Szászky János „Introductio”-jának Severini János által javított kiadásából kell venni.

„f) Libellus Religionis, qui prius” — a korábban is már használt hittankönyv, vagyis a nagy („öreg”) katekizmus, együtt a bibliai történetek tankönyve.

Ezek az 1806-i Ratio Educationis Publicae-ben előírt tankönyvek a kisgimnázium számára. Ellentétben az 1777-i rendelkezéssel, 1806-tól nem oktatták a kisgimnáziumban a természetrajzot, a mértant és a görög nyelvtant, ezért e tantárgyak tankönyveiről sem történt említés.

* * *

A gimnázium két osztályában kötelező tankönyvek címfelsorolását az 1806-i Ratio Educationis Publicae 91. és 92. §-a tartalmazza.

A gimnázium első osztálya számára szolgálnak a következők:

„a) Doctrina Christiana, Historia Religionis, et Disciplinae Ecclesiae Romano-Catholicae locupletata, et nouis nunc primum curis elaboranda”: új tankönyvet kell szerkeszteni hittanból, erkölestanból és egyháztörténelemből.

A 76. §. úgy rendelkezik, hogy a gimnáziumban heti két órában kell tanítani a hittant; egykötetes hittankönyvet kell írni, amelyben a két osztály teljes anyaga belefoglalandó; az előadás és a hittankönyv nyelve a latin. Nincs tudomásunk arról, hogy e könyv megjelent volna az 1806-ot követő években.

„b) Exemplaria Calligraphiae cum Scholis prioribus communia” — az előző osztályokban már használt szépírási mintalapok.

„c) Institutiones Arithmeticae in vsum Gymnasiorum pluribus incrementis auctae. Partes III.” Tehát ennek az osztálynak a tanulói újra kézbe veszik a Makó-féle számtankönyvek harmadik kötetét, amelynek egyik részét már az előző kisgimnáziumi osztályban tanulták. A bővítést alighanem a tanárok szóbeli magyarázatára bízták.

„d) Ars recte cogitandi, ea praecipue continens, quae viam ad Artem Oratoriam praemuniunt ex Libello in vsum Gymnasiorum edito”. Továbbra is használatban marad tehát az 1777-i Ratio nyomán készült logika-tankönyv. Az árjegyzékek egészen az 1840-es évekig hirdették.

„e) Dominici de Colonia de Arte Rhetorica Libri quinque lectissimis veterum Autorum aetatis aureae, perpetuisque exemplis illustrati.” Nem éppen új retorika-tankönyvről szól e rendelkezés: *Dominicus de Colonia* kölni jezsuita könyve ez: *De arte rhetorica libri quinque*, amelynek első kiadása Velencében jelent meg 1732-ben, „az aranykor régi

szerzőinek legkiválóbb örökbecsű példáival illusztrálva” retorika-elméleti mondani-valóját. Hazai kiadásáról nincs tudomásunk.

„f) Chompre Selecta Latini Sermonis Exemplaria, Vol. IV. et V.” vagyis a Chompré-féle szöveggyűjtemény negyedik és ötödik kötete.

„g) Pro Archeologia Graeca Lamberti Bos Antiquitatum Graecorum Descriptio brevis”. E szerint a görög régiségtan anyagát is egy régebbi könyvből kell venni. Ez Lambertus Bos műve: *Antiquitatum Graecarum praecipue Atticarum descriptio brevis*. Első kiadása Lipcsében jelent meg 1749-ben, hazai kiadásáról nincs tudomásunk.

„h) Primae Lineae Historiae Naturalis Cl. Ludouici Mitterpacher, et quidem Regnum Animale.” A természetrajz tanítása során magyar szerző tankönyvét kell használni. Ezt Mitterpacher Lajos írta, címe: *Primae lineae historiae naturalis in usum gymnasiorum Regni Hungariae*. Első kiadása 1795-ben jelent meg Budán, 1842-ig négy-öt évenként kiadták. Ebben az osztályban a könyv állattani fejezetét kell feldolgozni.

„i) Historia Regnum Hungariae, ducto a septem Ducibus exordio ad Ferdinandum I. autorem Cel. Prayo.” A magyar történelem anyaga itt ugyanaz, mint a kisgimnázium harmadik osztályában, de nyilván bővebben és mélyebben. A szövegből arra következtethetünk, hogy most nem a Pray György idevágó műve alapján készült tankönyvet kívánják taníttatni a Ratio szerzői, hanem magát a Pray-könyvet (vagyis az említett, *Historia regum Hungariae* első két kötetét).

„k) In Geographia noui, et antiqui Orbis hoc, et altero anno auxiliari potest, veluti in Grammaticis, Szászky cum Seuerino”. Az antik és a korabeli világ földrajzához ugyancsak a korábban már kézbevert könyv használandó: Tomla-Szászky János *Introductio*-jának Severini János által javított változata (l. a kisgimnázium harmadik és negyedik osztályainál).

A gimnázium második osztályában használandó tankönyvekről a 92. §. szól, felsorolva, hogy „a korábban használt hittankönyv és számtankönyv mellett” (praeter vsitatos Doctrinae Christianae et Arithmeticae Libellos) milyen tankönyvek szükségesek itt.

Az világos, hogy a számtankönyv a Makó-sorozat harmadik tagja, amelyet már 1777 óta forgattak. De mi lehetett „a korábban használt hittankönyv”, hiszen az 1777-i Ratio Educationis szerint a gimnáziumokban nem volt sem hittanóra, sem hittankönyv? Az első gimnáziumi osztálynál jelzett, elkészítendő tankönyvről viszont nincs tudomásunk.

A korábban említett 1788-i „Doctrina Christiana” kötetből egyetlen kiadás látott napvilágot, de az sem a tanulók számára készült tankönyv volt; az árjegyzékek semmiféle ilyen című vagy tartalmú művet nem hirdettek.

A 92. §. gimnáziumi tankönyv-jegyzéke a következő:

„a) Iosephi Iuuenicii Institutionum Poeticarum Libri quinque, eadem, quae est in Arte Rhetorica, methodo conscriptae”. Ez a könyv is egyike a 18. századi katolikus iskolák népszerű tankönyveinek. Szerzője Josephus *Iuuenicus* (Joseph de Jouveny) francia jezsuita, a tankönyv címe: *Institutiones poeicae ad usum collegiorum Societatis Jesu*. Hazai kiadásai a 18. század első feléből valók: Nagyszombat 1720., Kassa 1723., e kiadások címe: „Novus candidatus rhetoricae auctus, emendatus et perpolitus”.

Az 1806-i Ratio *Iuuenicus* tankönyvének azt a kiadását kívánja taníttatni, amelynek anyaga „oly módon van feldolgozva, mint az *Ars Rhetorica*”, vagyis *Dominicus de Colonia* retorika-tankönyve. Valószínűleg azokra a kiadásokra történik ezzel célzás, amikor *Iuuenicus* és *Dominicus de Colonia* e tankönyveit egybedolgozva, egy kötetben jelentették meg. E változatból a velencei kiadás került a kezünkbe 1769-ből.

„b) Chompre Selecta Latini Sermonis Exemplaria Vol. V. et VI.” — ebben az osztályban tehát a *Chompré*-sorozat ötödik és hatodik kötete tanulmányozandó.

„c) Antiquitates Romanae ex opere G. H. Nieupoort iam vsitato”. A római régiség-tant ezek szerint az 1806-i Ratio Educationis is a korábban előírt — már az 1777-i dokumentumban szereplő G. H. *Nieupoort* műve alapján kívánja oktatni. Mint az 1777-i Rationál már említettük, 1799-ig sokszor kiadták hazánkban is ezt a *De ritibus veterum Romanorum* című római régiség-tant. 1799 utáni hazai kiadásairól viszont nem tudunk.

„d) Historia Naturalis Regnum Vegetabile, et Minerale, duce Cl. Abbate Mitterpacher”. A természetrajzból „a kitűnő Mitterpacher apát könyve alapján” kell foglal-

kozni a növénytannal és az ásványtannal. *Mitterpacher* Lajos könyvét már a gimnázium első osztályában is forgatták a tanulók, ekkor annak állattani részét tanulták.

„e) *Historia Hungariae* a Ferdinando I per *Historiographum superius memoratum compendio data; ad quam accedit synoptica Imperatorum, et Ditionum Austriacarum Historia.*” *Magyarország történetét* tehát „a fentebb említett történetíró által készített kézikönyvből” kell oktatni. A szóba hozott „compendium” Pray Györgynek — minden valószínűség szerint — az a műve, amelyet a kisgimnáziumok negyedik osztályánál említettünk: a „*Historia regum Hungariae*” harmadik kötete. Megint arra gondolhatunk, hogy itt magát a Pray-mű tanulmányozását irányozták elő a Ratio szerzői, e gimnáziumi osztály számára írt magyar történelem-tankönyvről nem tudunk.

Arra nem tesz célzást az idézett e) pont, hogy a Habsburg-császárok és a Habsburg-birodalom többi országának történetét milyen könyv alapján kell tanítani a gimnáziumnak ebben az osztályában.

„f) *Pro Geographia dictum est, cum additamentis Professorum*”, vagyis *földrajzból* a gimnázium első osztályánál említett tankönyv — a Tomka-Szászky-féle „*Introductio*”, Severini János átdolgozásában — használandó ebben az osztályban is; a tanárok feladata, hogy magyarázataikkal kiegészítsék annak anyagát.

Az 1806-i Ratio Educationis Publicae tehát ezeket a felsorolt tankönyveket írta elő a gimnázium számára.⁵ A következő tantárgyak, illetőleg tankönyvek 1777-ben szerepeltek, most kimaradtak: fizika, egyetemes történelem, jogi ismeretek, görög nyelv; viszont 1806-tól gimnáziumi tantárgy lett — ellentétben az 1777-i rendelkezéssel — a természettan és a magyar történelem. A 83. §. szerint 1806 után „archeologia” néven foglalták össze a görög-római mitológiára és régiségekre vonatkozó ismereteket.

* * *

Az 1806-i Ratio Educationis által rögzített középszintű iskolában, a kisgimnáziumból és gimnáziumból álló hat osztályos „latin” iskolában a legfőbb, legterjedelmesebb központi tananyag a latin nyelv és irodalom volt. Ezért erősen szembeötlő, hogy ennek ellenére a dokumentum szerzői eléggé felemás módon rendelkeztek a vele kapcsolatos tankönyvekről: a több évszázadot megélt Alvarez-sorozat egyes köteteinek, illetőleg Juvenus és Dominicus de Colonia ugyancsak régi műveinek címeit adták meg, s csupán az első, kisgimnáziumi tankönyvnl jelezték, hogy átdolgozása szükséges. Maga a szöveg sehol sem utalt arra, hogy új tankönyvsorozat lenne munkában.

Pedig minden valószínűség szerint ekkor — 1806-ban, a királyi dokumentum megjelenésekor — már dolgozott az új tankönyveken Grigely József, a budai piarista gimnázium tanára. A kisgimnázium latin nyelvtankönyveinek összefoglaló címét a korábbi Alvarez-kötetektől kölcsönözte: *Institutiones grammaticae in usum scholarum grammaticarum Regni Hungariae et adnexarum provinciarum*. A szerző az 1806-i Ratio előírása szerint osztotta el a tananyagot négy kötetre a négy osztály számára. 1807–1809 között mind a négy kötet megjelent, s a reformkor végéig folyamatosan — sok-sok kiadásban — adták ki mindegyiket.

Ugyancsak Grigely Károly készítette el a gimnáziumi osztályok latin tankönyveit is. 1807–1846 között sok kiadásban látott napvilágot mind a retorika-tankönyv (*Institutiones oratoriae in usum gymnasiorum Regni Hungariae et adnexarum provinciarum*); mind pedig a poétika-tankönyv (*Institutiones poeticae in usum gymnasiorum Regni Hungariae et adnexarum provinciarum*).

⁵ Az 1806-i Ratio Educationis Publicae népbiskolai tankönyveivel egy másik tanulmányban foglalkozunk.

Új szöveggyűjtemény is készült, *Hannulik János* Krizosztom munkájaként, az egyes osztályok előírt tananyagához illeszkedve *Selecta latini sermonis exempla* címmel (átvéve a Chompré-sorozat címét), külön-külön kötetet adva a kisgimnázium III., illetőleg IV. osztályos, valamint a gimnázium I., illetőleg II. osztályos tanulóinak kezébe. A négy kötet 1809–1849 között számtalan kiadásban látott napvilágot.

A görög-római régiségtan oktatásához ugyancsak új tankönyveket állítottak össze. *Compendium antiquitatum graecarum ad usum primae humanitatis scholae in regnis per Hungariam adnexasque provincias gymnasiis* címet viseli a gimnázium I. osztályának szánt kötet; a II. osztályosoké viszont ez: *Compendium antiquitatum romanorum, ad usum secundae humanitatis scholae in regnis per Hungariam adnexasque provincias gymnasiis*.

A két tankönyv Schoenwiesner István munkája; az előző 1814-ben, a második 1815-ben került ki az egyetemi nyomdából; 1825-ig kísérhető nyomon folyamatos kiadásuk.

A kisgimnáziumi hittankönyvek (a katekizmus-sorozat és a bibliai történetek) mindvégig magyar nyelvűek voltak. A régi katekizmusokat az 1830-as években váltotta fel új hittankönyv-sorozat, e címmel: *Keresztény katolika hitnek tanítása, kérdésekkel és feleletekkel a második grammatikai osztályban lévő ifjúságnak nyilván[os] és külön való oktatására*, illetőleg a kisgimnázium harmadik, valamint negyedik osztálya részére. Az első kiadások 1834-ből tűnnek elénk.

Új, egykötetes magyar nyelvű hittankönyv készült a gimnáziumi osztályok tanulóinak is *A keresztény katolika religio tudománya a gymnasiumi felsőbb iskolai ifjúság számára* címmel. Első kiadása 1844-ben jelent meg. Ez a tankönyv — bár a gimnáziumi osztályok számára készült — nem latin nyelvű volt.

Az 1844. évi 2. törvény ugyanis elrendelte, hogy Magyarország közép- és felsőszintű iskoláiban a magyar legyen az oktatás nyelve, nem a latin. Ennek eredményeképpen megkezdődött az addig használt hivatalos latin nyelvű tankönyvek helyett a magyar változatok kiadása.

Ezek sorában elkészült a magyar nyelvű latin nyelvtankönyv-sorozat (a Grigely-féle latin nyelvű sorozat helyébe), *Latin nyelvtan a magyarországi középtanodák használatára*, amelyekből egy-egy kötet szolt a kisgimnázium I., II. és III. osztálya számára. E kötetek 1847-ben jelentek meg.

A természetrajz („*historia naturalis*”, korabeli magyar kifejezéssel: természetstörténet) oktatása a gimnáziumban eddig Mitterpacher Lajos latin nyelvű tankönyve alapján folyt. Ezt váltotta fel a *Termésetstörténet műtudományi jegyzékekkel a gymnasium felsőbb iskolái használatára* című könyv. (A „műtudomány” a „technológia” szó magyarítása.) A kötetből több kiadás látott napvilágot, először 1846-ban.

Az addig használt Bél-, Tomka-Szászky- és Severini-féle földrajz-könyvek helyébe is új, magyar nyelvű földrajz-könyv került, a címe: *Földismeret matematikai, fizikai s politikai tekintetben Magyarország és hozzá kapcsolt részek tanodái használatára*. 1846-ban és 1847-ben jelent meg belőle kiadás.

Rendhagyó módon gondoskodtak a történelemkönyvről; érthetetlen, miért engedték, hogy éppen ez ejtsen csorbát az Egyetemi Nyomda tankönyvkiadó privilégiumán.

Pontosan követve az 1806-i Ratio Educationis Publicae idevonatkozó utasításait, Spányik Glicér piarista tanár készítette el a kisgimnázium III–IV.

osztálya, illetőleg a gimnázium I—II. osztálya számára a történelemkönyvet két részben, de egy kötetben: *Compendium historiae Regni Hungariae ab origine gentis usque ad Ludovicum II. concinnatum* — *Compendium historiae Imperatorum Romano Germanicorum a Rudolfo I. usque ad Franciscum II. et Regni Hungariae a Ferdinando I. usque ad nostra tempora concinnatum*.

A címből tehát hiányzik a hivatalos formula, hogy milyen hazai iskola-típusok számára rendelték el, a legfeltűnőbb azonban az, hogy a pesti Trattner-nyomdában készült. Első ízben 1816-ban került ki a nyomda sajtói alól, majd 1840-ig még hat kiadásban jelentették meg.

E történelemkönyv útja még más vonatkozásban is eltért a többitől. 1833-ban ugyanis magyarul is kiadták — tehát még az 1844-i nyelvtörvény előtt! — s egyes iskolákban nyilván ezt a változatot oktatták-tanulták. Címe: *Magyarország rövid történetje*, s 1843-ban jelent meg harmadik kiadása.

(A dolog érdekessége az is, hogy 1840-től 1848-ig éppen Spányik Glicér volt a Helytartótanács tanügyi osztályának a vezetője, tehát végső soron ő döntött a tankönyvügyekben.)

Ebben az időben egyébként már egy új iskolai történelemkönyv is köz-kézen forgott, s ez már eleve magyarul készült. Szerzője Horváth Mihály, aki ugyancsak a pesti Trattnernál jelentette meg 1841-ben tankönyvét e címmel: *A magyarok története Európába való költözésüktől mostanáig. A tanuló ifjuság számára*. Harmadik, átdolgozott kiadása 1845-ben látott napvilágot, de még 1847-ben is kiadták.

Végül meg kell említeni a magyar nyelv oktatásának hivatalos tankönyveit.

Az 1790—91. évi 16. törvény, majd az 1792. évi 7. törvény ugyanis elrendelte, hogy azoknak a kisgimnáziumi és gimnáziumi tanulóknak, akadémiai és egyetemi hallgatóknak a számára, akik nem tudnak magyarul, magyar nyelv-órákat kell rendszeresíteni a felsorolt intézményekben. Az 1806-i Ratio Educationis Publicae igen nagy jelentőséget tulajdonított — szemben 1777-i elődjével — a magyar nyelv oktatásának, iskolai használatának (bár a közép- és felsőszintű oktatásban hivatalos oktatási nyelvként a latint továbbra is megtartotta), mindamellett a magyar nyelv oktatásáról részletesen nem intézkedett e szintekre vonatkozóan. Mégis, az 1806-i Ratio nyomán indultak meg a kisgimnázium és gimnázium összes osztályaira kiterjedő magyar nyelv-tan-oktatás (illetőleg az ennek során használandó tankönyv) kidolgozásának munkálatai.

A tankönyv első ízben 1816-ban jelent meg az egyetemi nyomdában, majd több kiadást is megért. Összeállítója Verseghy Ferenc volt, aki természetesen az iskolák ekkori hivatalos nyelvén dolgozta fel a magyar nyelvtant: latinul. A kötet címe: *Epitome institutionum grammaticarum linguae Hungaricae*, s öt „tomulus”-ból áll. Az I. rész a kisgimnázium második, a II. rész a kisgimnázium harmadik, a III. „tomulus” a kisgimnázium negyedik, a IV. rész a gimnázium első, végül az V. „tomulus” a gimnázium második osztályosainak. Külön könyveske-formában nem adták ki az egyes részeket. A kötetet még az 1841-i és az 1848-i nyomdai árjegyzék is propagálta.

Verseghy Ferenc gyakorlókönyvet is készített magyar nyelvtankönyvéhez, *Exercitationes idiomatis Hungarici secundum regulas Epitomes concinnatae, in usum gymnasiorum Regni Hungariae* címmel. A kötetben — eszünkbe idézve az 1806-i Ratio Educationis 28. §-át — Comenius *Orbis Pictus*ából vett latin-magyar szövegrészletek (de képek nélkül), azután latin-magyar beszélgetések, szócsoportok, közmondások, rövid tréfás történetek, levelek

és különféle versformájú költemények találhatók. 1816—1822 között több kiadása jelent meg, de még a későbbi árjegyzékekben is hirdették.

Végül — az 1844. évi nyelvtörvényt érvényesítve — 1848-ban került ki a budai Egyetemi Nyomdából a hivatalos magyar nyelvű magyar nyelvtan-könyv-sorozat.⁶ Nem kisebb szerzőpáros készítette, mint Czuczor Gergely és Vörösmarty Mihály, akik 1845 nyarán fogtak munkához. A kisgimnázium első osztályáé az *Elemi magyar nyelvtan a közép iskolák I. osztálya számára*; a második osztályé a *Magyar nyelvtan a közép tanodák második osztálya számára*; a harmadik-negyedik osztályé a *Szókötés a közép tanodák III—IV. osztálya számára*. (Szókötés = syntaxis = Mondattan).

Tervezték, de nem készült el s nem jelent meg a gimnázium két osztálya számára szánt *Alkalmazott szókötés*. Túl közel volt már 1848 szeptembere, a szabadságharc kirobbanása.

MÉSZÁROS, ISTVÁN

Les manuels scolaires de la Ratio Educationis de 1777 et 1806

Bienque la littérature spéciale hongroise de l'histoire des écoles ait déjà analysé à fond ces documents de grande importance de l'histoire de la pédagogie, pourtant elle ne s'est pas encore occupée des manuels scolaires prescrits par elles. Cette étude met à découvert les rapports d'histoire des manuels scolaires de la Ratio Educationis de 1777 et de 1806. C'est à la base du stock et du catalogue de l'Imprimerie Universitaire, de la Bibliothèque Nationale Széchényi et de la Bibliothèque de l'Université qu'on a composé le registre, jusqu'à 1848, des manuels de niveau moyen et académiques, et notamment de ceux avant tout dont les auteurs aussi ont été mentionnés par les textes des décrets. Mais on a tenu compte de ceux aussi dont on n'a mentionné que le titre.

C'est suivant les chapitres correspondants des décrets que l'étude passe en revue les manuels prescrits pour les matières diverses et elle tâche d'en dresser une liste complète. En même temps, elle essaie d'interpréter et expliquer les décrets en connexion avec les livres. Après avoir mis à découvert les manuels scolaires des matières diverses, l'étude finit par analyser les manuels officiels de l'enseignement de la langue hongroise.

⁶ E kötetek létrejöttéről l. ILLÉSY János: *Czuczor és Vörösmarty iskolai nyelvtanai*. ItK 1893. 368—378.; VISZOTA Gyula: *Czuczor és Vörösmarty hivatalos magyar nyelvtanai*. EPhK 1903. 827—839. — E szerzők szerint a nyelvtankönyv-sorozat harmadik tagja jelent meg 1848-ban, a másik két kötet csak 1851-ben adták ki nyomtatásban. Az Országos Széchényi Könyvtárban azonban megtalálható mindhárom kötet 1848-i kiadása, többször viszont már nem adták ki egyik kötetet sem.